

Doina BUTIURCA

Locuțiuni / expresii și tipare cognitive

D.B. – conf. univ. dr.,
Universitatea „Petru-Maior”,
Târgu-Mureș. Domenii de
competență: lingvistică,
terminologie, estetica
sacralității. Ultimele lucrări:
coordonator pentru limba
română, coautor al Proiectului
*Vocabulaire panlatin des
pneumopathies professionnelles*
(Proiect realizat în cadrul
Realiter); coautor și
colaborator la *Dicționarul de
critică și teorie literară. Valori
românești și valori europene ale
secolului XX.*

0. Adecvarea limbajului la exigențele revendicate de reprezentarea transcendentului impune utilizarea tuturor resurselor de care un idiom dispune (lexicale, suprasegmentale, morfologice, sintactice). Grație echivalenței, omul a încercat de-a lungul secolelor transcenderea limitelor impuse de limbă, prin funcția denominativă a acesteia. Este un principiu care în religie își asociază cel puțin două procedee: „calea negativă” – care înseamnă eliminarea caracteristicilor specifice dualității, determinatului (spațiul, timpul, materialitatea). Sunt anulate, în egală măsură, desăvârșirea – în accepțiunea acesteia de perfecțiune a ființei finite, ca și calitățile – atinse de desăvârșire în ordinea lumii. Cel de-al doilea procedeu este „calea eminenței” din care a fost exclusă dualitatea („Ochiul lui Dumnezeu”, „Dreapta Tatălui”). În lumea lui Dumnezeu nu încap dualitate.

În universul uman dualitatea / multiplicitatea este regulă, iar limba antrenează suficiente resurse pentru reprezentarea ideii de multiplicitate: fr. „Avoir deux mains gauches” și / sau „Avoir deux pieds gauches”. Iată pluralul utilizat însă în gramatica metaforei religioase: „ochii sufletului”, „ochii inimii”, „ochii minții”, „ochii trupului”. Ne referim la conceptul de dualitate în sensul obiectiv al manifestării, punând în evidență modele de gândire care nu sunt specifice doar individului, ci unei întregi colectivități. Expresiile sunt astfel de construcții care reflectă procese centrale și structuri ale rațiunii umane, în majoritatea cazurilor, binare: „Voir quelque chose d’un bon œil” (marquer de la bienveillance), rom. „A accepta

cu bunăvoință (pe cineva / ceva)”; „Voir quelque chose d’un mauvais œil (marquer du déplaisir)”, rom. „A desconsidera (pe cineva / ceva)” etc. Dacă modelul de reprezentare poate fi specific unui grup de limbi și / sau unui grup de vorbitori, particularitățile morfo-sintactice sunt specifice fiecărei limbi în parte: limba franceză utilizează formele de singular pentru metaforele luate în considerare, limba română utilizează pluralul („A vedea cu ochi răi (pe cineva)”, „A vedea cu ochi buni...”). În ambele limbi, „ochi” este lipsit de sensul esențial („A privi cu bunăvoință / A privi cu desconsiderare”). Anularea semnificațiilor particulare ale elementelor lexico-semantice atrage anularea statutului de construcție sintactică liberă a expresiei. Făcând abstracție de variabila lingvistică, sub aspect semantic expresiile se comportă ca un întreg monolitic („îmbinare stabilă de cuvinte având, împreună, un singur sens (sensuri) și comportându-se ca o singură parte de vorbire, aceea în care se încadrează echivalentul lor semantic”, cf. Petru Zugun, *Lexicologia*, 2000, p. 28).

1. Expresii / locuțiuni și model cognitiv. Definirea expresiilor în raport cu locuțiunile și / sau construcțiile frazeologice etc. este importantă pentru lingvistică, lexicologie și antropologie. Diferențele de interpretare sunt determinate / profund justificate, în literatura de specialitate, de variabila criteriilor de abordare: criteriul structural (Boroianu, 1974), criteriul stilistico-funcțional (Zafiu, 2001; Slave, 1966; Dimitrescu, 1958), criteriul funcționalității la nivel morfo-sintactic (Zugun, 2000) etc. E. Coșeriu identifica (Coșeriu, 1970) trei clase de expresii: 1. texteme (inclusiv propozițiile cu valoare metaforică); 2. frazeme (sentințele, proverbele etc.); 3. locuțiuni (inclusiv „termeni” neomogeni și nedefiniți).

Încă din 1975, Iorgu Iordan făcea observația că expresiile nu se pot clasifica „după o normă lingvistică” (Iordan, 1995, p. 265-304). Modelul conceptual este unul dintre criteriile non-lingvistice, cognitive, în măsură să confere o anumită coerență expresiilor. Locuțiunile fr. „Ouvrir l’œil”, ca și engl. „To open one’s eyes” circulă în limbile franceză, respectiv în engleză, cu sensul propriu. Interpretate însă din perspectiva modelului conceptual, fr. „Ouvrir l’œil”, sp. „Abrir los ojos”, engl. „To keep one’s eyes open” explicitează o *trăsătură de caracter* („a fi prevăzător, vigilent”), aduc în prim-plan contrastul de forme mentale, depășind subtil statutul de *locuțiuni*. La fel și fr. „Fermer les yeux sur quelque chose” cu variantele it. „Chiudere un occhio (su)” și sp. „Hacer la vista gorda en algo”, care sunt utilizate cu accepțiunea de „a fi indulgent, tolerant”. Iată câteva argumente în măsură a susține modificarea de statut a unui număr semnificativ de locuțiuni: în calitate de expresii sunt generatoare de sensuri noi; sunt purtătoare ale unor indici stilistico-funcționali. Reprezentarea ideii de vigilență sau de toleranță este legată de un model concep-

al, în baza căruia s-au format prin echivalență. La fel și reprezentarea ideii de siguranță / a se asigura din expresiile: fr. „Voir de ses propres yeux”, rom. „A vedea cu propriii săi ochi”, germ. „mit eigenen Augen sehen”.

Numeroase sunt situațiile când modelul conceptual se menține într-un număr mare de limbi, chiar diferite matricial, mai cu seamă când facem referire la expresiile privind *caracterul* – „idiomuri caracterologice” (Corlăteanu, Melniciuc, 1992). Este o clasă relativ omogenă de expresii care s-a impus printr-o dinamică proprie, dată de modelul somatic. Structurile fr. „Ne pas en croire ses yeux”, it. „Non credere ai propri occhi”, sp. „No dar crédito a sus ojos”, rom. „A nu crede ochilor”, germ. „nicht seinen Augen trauen”, cu semnificația generală de „a nu accepta evidențele”, utilizează modelul „ochi”. Subclasa expresiilor *evidenței* reprezintă un tipar general de circulație romanică, aflat în plină expansiune/ reconfigurare semantică, din care nu ar trebui să excludem posibilitatea unei contaminări spontane cu expresia consacrată „A nu crede ochilor” (fr. „Ne pas en croire ses oreilles”, rom. „A nu crede urechilor”, dar și rom. „A nu crede în cămașa de pe tine”, rom. „A nu crede inimii” etc.).

În principiu, orice combinație constantă ale cărei elemente nu sunt comutabile – organizată în baza unui model cognitiv (mână, ochi, inimă etc.), translingvistic – face parte din clasa expresiilor. Dintr-o perspectivă epistemologică, modelul conceptual este invarianta cu putere explicativă într-un număr mare de limbi.

2. Unitatea expresiilor este dată și de incidența unui anumit model, de regulă specific unei culturi, caracteristică pe care o considerăm primul indice de individualizare a expresiilor idiomatice (în comparație cu expresiile neidiomatice). Vorbitorul nu are libertatea de a substitui în mod arbitrar acest model, dat fiind faptul că menținerea sau substituția elementului cognitiv implică problema dimensiunii culturale a contextului. Izolarea limbii de cultură, de religie presupune izolarea limbii de istoria, valorile culturale și religioase ale unei comunități date.

Numeroase sunt expresiile care nu pot menține modelul conceptual în traducere. Ne referim la clasa așa-numitelor „cultureme”. Observația este importantă din perspectiva culturii și a comunicării interculturale. Limba aparține unei culturi, devenind ea însăși un fapt de cultură, se individualizează prin cultură, tot așa cum cultura se individualizează, fie și numai parțial, prin limbă. Harry Hotjer (apud DEA, 1999) pune în evidență caracterul cultural al unei limbi, bazându-se pe gramatica limbii indienilor Navajo.

Expresia fr. „Voir la paille que son voisin a dans l’œil mais pas la poutre dans son oeil à soi” are, în general, un echivalent care menține modelul conceptual în întreaga comunitate creștină: it. „Vedi la pagliuzza nell’occhio dell’altro ma

non vedi la trave nel tuo occhio”, sp. „Ver la paja en el ojo ajeno y no ver la viga en el propio”, rom. „A vedea paiul în ochiul altuia și a nu vedea bârna în ochii săi”. Este o comparație a defectelor, a cărei origine se află în Sfânta Scriptură: „Nu judecați, ca să nu fiți judecați; căci cu judecata cu care judecați, cu aceea veți fi judecați; și cu măsura cu care judecați, cu aceea vi se va măsura. Cum de vezi paiul din ochiul fratelui tău, dar bârna din ochiul tău nu o iei în seamă? Sau cum îi vei zice fratelui tău: Lasă-mă să-ți scot paiul din ochi!, și iată că-n ochiul tău este bârna? Fățarnicule, scoate mai întâi bârna din ochiul tău și numai atunci vei vedea să scoți paiul din ochiul fratelui tău” (Matei 7:3-5). În limba turcă modelul „ochiului” este luat de acela al șarpelui: „Yılan kendi eğriliğine bakmaz da, deveye «senin boynun eğri» der” (apud *Les expressions françaises décortiquées*).

Modificările de model sunt determinate de concepția religioasă, de diferențele dintre cultura europeană și cultura orientală. René Guénon remarcă faptul că, în anumite religii, simbolismul șarpelui este legat de însăși ideea de viață; în arabă, „șarpele este EL-HAYYAH, iar viața EL-HAYAT”. EL-HAY este unul dintre principalele nume dumnezeiești, ce trebuie tradus nu prin Cel viu, cum se face deseori, ci prin „Cel de Viață Dătător, Cel ce Dă Viață” sau Cel care este principiul însuși al vieții. Este „o încarnare a rațiunii supreme, a Logosului divin” (Guénon, 2008). În religia creștină, șarpele este simbolul „ispitei” din Grădina Raiului, acea inteligență demonică ce a determinat generarea dualității (bine – rău) în lume, a conflictului, a polarității. În studiile de psihanaliză ale lui Jung, șarpele este reprezentarea psihicului inferior, al psihismului obscur.

3. Expresii ritualice. Există în limbile neolatine o fascinație excepțională a „ochiului”, în percepția și înțelegerea lumii, venită din vremuri imemorabile. În franceză și în limba italiană: it. „Tenere d’occhio”, „A occhio nudo”; it. „A quattr’occhi”; it. „Avere occhio” (fr. „Avoir le compas dans l’œil”); it. „Costare un occhio della testa” (fr. „Coûter les yeux de la tête”); it. „Dare all’occhio o nell’occhio a qn” (fr. „Taper dans l’œil de qn”); it. „Fare l’occhio a q” (fr. „S’habituer à qch”); it. „Tenere d’occhio qn” (fr. „Avoir ou tenir qn à l’œil”); it. „Vedere di buon / cattivo occhio qc/qn” (fr. „Voir qch / qn d’un bon / mauvais œil”); „Crever les yeux”. Expresia idiomatică „Avoir le compas dans l’œil” este atribuită de unele surse franceze (Joubert, 1994) lui Michel-Ange și semnifică *justețea aproximației*. „Ochiul” este instrumentul de măsurare, poate judeca detaliile de lungime, volum etc., dobândind o deosebită expresivitate în textul literar. Iată un fragment din scrierile lui Jules Verne: „Cela va sans dire, l’opération devait se faire d’un coup, sans repères, sans tâtonnements, rien que par la sûreté du regard. Avoir le compas dans l’œil, suivant l’expression populaire, tout était là. Uncle Prudent planta son aiguille, en même temps que Phil Evans plantait la sienne. Puis, on

mesura afin de décider lequel des deux concurrents s'était le plus approché du point milieu. O prodige! Telle avait été la précision des opérateurs que les mesures ne donnèrent pas de différence appréciable" (Verne). Inventarul limbii române se distinge prin aceeași bogăție de reprezentare: „A sorbi din ochi”, „A sorbi cu ochii”, „A fura din ochi (pe cineva)”, „A mânca din ochi”, „A deschide ochii” / „A deschide ochii cuiva”, „A jura pe ochii cuiva” etc. Fiecare dintre structurile luate în considerare poate fi integrată în clasa *expresiilor ritualice*, dat fiind faptul că originea lor este „un mit condensat sau, deseori, în mod lapidar, un străvechi rit magic” (Evseev, 2007, p. 426). Expresia fr. „Crever les yeux”, cu echivalentul rom. „A scoate ochii” și având ca model lat. „Effedere oculos alicui”, se regăsește în numeroase limbi europene. „A scoate ochii” nu este o simplă metaforă, „ci amintirea unei pedepse barbare ce se practica în trecut, considerându-se că dușmanul orbit devine o simplă „umbră”, că el este exclus din umanitate” (Evseev, 2007, p. 426). Expresia „A jura pe ochii (cuiva)” este o prelungire a unui străvechi obicei sacru, cunoscut la majoritatea popoarelor arhaice, de a rosti o formulă solemnă, în scopul confirmării unui adevăr sau al angajării într-o anumită acțiune. La origine, obiceiul făcea parte dintr-un sistem de credințe religioase și presupunea „invocarea unui spirit, a unui zeu drept martor și garant al angajamentului” (Evseev, 2007, p. 301). Garantul jurământului în tradiția laică nu este numai o divinitate, un spirit. Ochii devin „obiectul” încărcat cu valențe sacrale și forțe magice. În pofida profunzimii de reprezentare, expresiile de acest tip au pierdut dimensiunea înalt spirituală și solemnă a unei invocații cuviințioase, secătuiind forța originară a unei limbi. În stilul publicistic au câștigat tot mai mult teren expresii ca „A arunca praf în ochii (cuiva)”, „A i-o trânti în ochi / verde-n față”. În toate tradițiile, miturile, *orbirea* este legată de experiențele inițiatice (Tiresias a fost orbit de zeița Atena pentru că a privit-o pe când se scălda). Expresia „A arunca praf în ochii (cuiva)” este relativ recentă și nu are origine ritualică. „Nașterea expresiei a avut la bază analogia care s-a făcut între un aspect concret al realității și altul din sfera manifestărilor politice, economice sociale etc. Aspectul concret al realității l-a reprezentat fie aruncarea în ochii adversarului cu mâna a unei cantități de praf, lăsându-l fără posibilitatea orientării vizuale, fie intrarea în ochi a prafului răscolit de vânt. Omul din popor a surprins cu mintea lui ascuțită asemănarea dintre aspectul concret al realității și o anumită manifestare omenească de natură spirituală și, cu simțul dezvoltat al limbii, cunoscut și din alte creații ale sale, a construit expresia” (Uritescu, 2009, p. 132).

Nici procesele fundamentale ale rațiunii umane – luate în considerare de teoria metaforei conceptuale – nu sunt specifice doar unui idiom. Gertrud Gréciano menționa faptul că „expresia idiomatice rezultă întotdeauna dintr-un raționament conceptual și, uneori, și simultan” (Gréciano, 1983, p. 274). Este un aspect ce ar putea oferi numeroase răspunsuri lingvisticii.

Bibliografie | **Surse**

DEA – Bonte Pierre, Izard Michel, *Dicționar de etnologie și antropologie*, Polirom, Iași, 1999.

DELE – Tăbăcaru O., Editura Niculescu, *Dicționar de expresii idiomatice al limbii engleze*, București, 1999.

*** *Dicționar francez-român, român-francez*, Editura Științifică, București, 1972.

Referințe teoretice

Boroianu, 1974 – Ioana Boroianu, *Conceptul de unitate frazeologică; tipuri de unități frazeologice* (I), în „Limba și Literatură”, nr. 1, 1974.

Corlăteanu, Melniciuc, 1992 – Nicolae Corlăteanu, Ion Melniciuc, *Lexicologia*, Chișinău, 1992.

Dimitrescu, 1958 – Florica Dimitrescu, *Locuțiunile verbale în limba română*, Editura Academiei Române, București, 1958.

Evseev, 2007 – Ivan Evseev, *Enciclopedia simbolurilor religioase și arhetipurilor culturale*, Editura Învierea, Timișoara, 2007.

Gréciano, 1983 – Gertrud Gréciano, *Signification et dénotation en allemand. La sémantique des expressions idiomatiques*, Recherches Linguistiques 9, Librairie Klincksieck, Paris, 1983.

Guéron, 1945 – René Guéron, *Domnia cantității și semnele vremurilor*, traducere de Florin Mihăescu și Dan Stanca, Editura Humanitas, București, 1995, Librairie Gallimard, Paris, 1945.

Guéron, 1962 – René Guéron, *Simboluri ale științei sacre*, Humanitas, București, 2008, Paris, Gallimard, 1962.

Hristea, 1984 – Theodor Hristea (coordonator); Mioara Avram; Grigore Brâncuș; Gheorghe Bulgăr; Georgeta Ciompec; Ion Diaconescu; Rodica Bogză Irimie; Flora Șuteu, *Sinteze de limba română*, ediția a III-a, Albatros, București, 1984.

Iordan, 1975 – Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, Editura Științifică, București, 1975.

Joubert, 1994 – Joseph Joubert, *Carnets*, Tome I, Paris, Gallimard, 1994.

Slave, 1966 – Slave Elena, *Structura sintagmatică a expresiilor figurate*, în LL, 1966, an. XI, p. 397-413.

Uritescu, 2009 – Dorin N. Uritescu, *Dicționar explicativ de forme și sensuri greșite ale unor expresii și locuțiuni consacrate*, S.S.I.S., București, 2009.

Verne – Jules Verne, *Robur-le-Conquérant*, La Bibliothèque électronique du Québec, Collection A tous les Vents, Volume 334.

Zafiu, 2001 – Rodica Zafiu, *Diversitate stilistică în româna actuală*, Editura Universității, București, 2001.

Zugun, 2000 – Petru Zugun, *Lexicologia limbii române*. Prelegeri, Tehnopress, Iași, 2000.